

НАРОДЖЕННЯ САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Каталізатором переростання зініційованої М. Горбачовим бюрократичної “перебудови” в народну революцію стала гласність. Фактично гласність означала не більше, ніж часткове скасування заборони на отримання населенням певної інформації, яка суперечила пропагандистським штампам. Проте ця інформація виявилася настільки шокуючою для невідготовленої до її сприйняття свідомості, що у більшості людей розпочався процес відчуження від звичних їм з дитинства цінностей. Назва публіцистичного фільму режисера С. Говорухіна “Так жити не можна!” стала крилатою фразою.

У країні формувалася передгрозова атмосфера, всі чекали змін. Політики, які демонстрували фальшивий оптимізм, втрачали народну підтримку. Уперше за багато десятиліть громадська думка для партійного вождя стала більш вагомим чинником, ніж судження колег з компартійно-радянських верхів. Генеральний секретар ЦК КПРС зрозумів, що треба бути публічним політиком, а тому змушений був все далі просуватися по шляху десталінізації. Серед українських компартійних діячів таке прозріння прийшло до Л. Кравчука.

Завдяки гласності український народ і весь світ дізналися про колосальні масштаби Чорнобильської катастрофи. Ніхто не міг відповісти на питання, як можна було зважитися побудувати велетенську АЕС у кількох десятках кілометрах від міста з двохмільйонним населенням. Українська громадськість гостро відчула небезпеку від того, що політичні, економічні та екологічні рішення, що зачіпають її інтереси, ухвалюються за межами України.

Завдяки засобам масової інформації населення Радянського Союзу ставало безпосереднім учасником політичних подій, гостро реагувало на них і цим примушувало політиків якщо й не рахуватися з народними інтересами по-справжньому, то хоча б відповідати на вимоги мас популістськими промовами та діями. У такій специфічній ситуації свідомо здійснювана компартійним апаратом “атомізація” суспільства втрачала колишню ефективність. Журналістські колективи явочним порядком звільняли самі себе від цензурних кайданів. Нашвидкуруч створені неформальні організації зверталися до народних мас і знаходили у них відгук. У 1989 р. розпочався мітинговий етап “перебудови”, практично тотожний революції.

Знову, як і після XX з'їзду КПРС, але в більших, аніж при розвінчанні культу Сталіна, масштабах стали доступними для дослідників архівні фонди керівних органів державної партії та силових структур. Засоби масової інформації, передусім московські, почали друкувати матеріали по темах, які завжди були “білими плямами”. Виявилося, що історія радянського суспільства винятково багата на “кістяки у шафі”.

Сталася дивна, на перший погляд, річ: революційна ситуація поглиблювалася завдяки оприлюдненню історичних фактів, які не мали прямого відношення до поточного життя. Однак насправді все відбувалося закономірно: у заідеологізованому суспільстві викриття історичних фальсифікацій неодмінно розхитує конструкції державної влади.

З почуттям жаху громадськість республіки сприймала заборонену доти інформацію про штучно створений більшовиками у 1933 р. голод, який забрав життя мільйонів українських селян. Увага до цієї сторінки порівняно далекого минулого особливо загострилася після того, як з'явилися перші публікації створеної Конгресом США комісії з голодомору в Україні.

У московській та київській пресі в 1987 р. уперше промайнули глукі згадки про трагедію 1933 р. Тема голоду для України була занадто гострою, і в ювілейній доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького з нагоди 70-ліття проголошення УРСР з'явився абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм.

Визнання факту голоду 1933 р. відкрило шлях до відтворення його документальної бази. Група вчених Інституту історії партії при ЦК КПУ на чолі з Р. Пирогом розшукала в архівах документи, які були настільки сенсаційними, що для їх публікації необхідно було отримати санкцію політбюро ЦК КПУ. В. Івашко, який змінив Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, не став гальмувати справу, бо розумів, що це вже безнадійно, і 26 січня 1990 р. була прийнята постановою ЦК КПУ “Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів”¹. Згодом з'явилася й книга, яка одразу стала бібліографічним раритетом.

У 1990—1991 рр. впритул постало питання про вихід УРСР зі складу Радянського Союзу. Ті, хто закликав до цього, повинні були сказати суспільству, якою буде суверенна Українська держава. Вчені, які досліджували “білі плями”, переключилися з лиховісних таємниць радянської доби на події Української революції 1917—1920 рр.

Організована в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія (УНП) першою почала пропагувати матеріали з історії визвольної боротьби українського народу початку XX ст. Невдовзі до цієї справи долучився Народний рух України. Установчий з'їзд цієї організації неупартійного типу відбувся у вересні 1989 р.

На пропозицію УНП активісти Руху організували кампанію символічного відновлення громадянства УНР. На початок 1991 р. цю акцію підтримало 2,2 млн осіб².

Народний рух організував також акцію “Українська хвиля”, присвячену 71-й річниці возз’єднання українських народних республік — УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. на автомобільній трасі Київ—Львів сотні тисяч людей у точно визначений час узялися за руки й утворили ланцюг, щоб продемонструвати єдність українського народу. Багато громадян України вперше дізналися тоді про факт возз’єднання українських земель у 1919 р., який мав місце за два десятиліття до “визвольного походу” Червоної армії, проведеного у відповідності з розробленою Й. фон Ріббентропом і В. Молотовим диспозицією.

Гучну акцію активісти Народного руху України провели 24 липня 1990 р. У цей день президія Київради розглядала питання про національну символіку. Члени президії від Народного руху вимагали замінити блакитно-червоний прапор УРСР біля будинку міськвиконкому на Хрещатику синьо-жовтим прапором, тобто державним прапором УНР. Комуністи на це не погоджувалися. Перед будинком зібралося близько 30 тис. осіб, щоб вплинути на депутатів. Стягнуті з усього міста омонівці робили спроби утримати це людське море у берегах.

У засіданні брали участь тільки 15 з 23 членів президії Київради. Для ухвалення позитивного про заміну прапора рішення слід було набрати дві третини голосів від спискового складу президії, а це означало, що 13 з 15 присутніх її членів повинні були висловитися за національний прапор. Години спливали за годинами, а позитивне рішення не набирало потрібної кількості голосів. Атмосфера в залі засідань і перед будинком стала передгрозовою. Заступник начальника УВС м. Києва В. Шаповал повідомив делегатів, що має наказ розігнати натовп і змушений буде виконати його. Нарешті, о сьомій вечора черговий тур голосування дав потрібний результат. Двоє депутатів утрималося, інші проголосували за підняття національного прапора. Вирішальним став голос комуніста Василя Нестеренка.

Над Хрещатиком відтоді замайорів синьо-жовтий прапор. Тривалий час кияни та гості столиці носили до його щогли квіти. В десятилітній ювілей підняття державного прапора — події, яка увійшла яскравою сторінкою в історію державотворення, Президент України Л. Кучма своїм указом проголосив 24 липня Днем національного прапора.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада УРСР усіяло зволікала з реалізацією проголошених нею революційних положень. Тільки під тиском громадськості парламент йшов на часткові кроки у справі реальної суверенізації республіки.

Тим часом виступи народних мас дедалі ширилися. 11 липня 1990 р. у Донбасі відбувся шахтарський страйк, який мав уже політичний, а не економічний (як у 1989 р.) характер. Шахтарі вимагали вивести парткоми та комітети ВЛКСМ з підприємств та установ, скасувати політоргани у силових структурах, націоналізувати майно КПРС і відправити у відставку уряд В. Масола.

30 вересня опозиція організувала у Києві грандіозну маніфестацію, в якій взяло участь понад 100 тис. осіб. Учасники її закликали провести за польським зразком “круглий стіл” усіх політичних сил, щоб “знайти шляхи до створення держави і уряду народної довіри”³.

2 жовтня у Києві почалася акція голодування студентів, які висунули політичні вимоги до Верховної Ради УРСР, що зібралася на свою другу сесію. Студенти вимагали розпуску парламенту і проведення дострокових виборів, прийняття законів про проходження військової служби громадянами України виключно у республіці та про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ, відправки у відставку голови Ради Міністрів УРСР В. Масола і голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука. До голодування студентів приєдналося одинадцять народних депутатів.

Про свій вихід з КПРС оголосив Олесь Гончар. Всього в 1990 р. заявили про своє небажання перебувати в КПУ 251 тис. осіб (за перші шість місяців 1991 р. — ще 143 тис.)⁴.

17 жовтня Верховна Рада прийняла рішення щодо задоволення більшості вимог голодуючих студентів (фактично ж була реалізована тільки одна вимога — відставка В. Масола). А через тиждень парламент вніс істотні поправки й доповнення до Конституції УРСР 1978 р.

Було скасовано ст. 6 про “керівну і спрямовуючу роль” КПРС у радянському суспільстві. Зміст ст. 71, яка проголошувала: “Закони СРСР є обов’язковими на території Української РСР”, був радикально змінений: “На території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки”. До ст. 29 було внесено доповнення про те, що порядок проходження військової служби визначається законодавством Української РСР. Ст. 120 вимагала обов’язкового виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР на території республіки. Ст. 149 встановлювала, що найвищий судовий контроль в УРСР здійснюється лише Верховним судом УРСР.

Законотворча діяльність Верховної Ради в той час здійснювалася переважно за одним сценарієм. Спочатку демократична меншість формулювала положення, спрямоване на суверенізацію України у складі СРСР. Комуністична більшість з ним, як правило, не погоджувалася, після чого меншість апелювала до виборців. Останні тими чи іншими методами чинили тиск на парламент, і комуністи йшли на поступки. Суверенізація республіки була не вигідною тільки для тих,

хто ототожнював себе з союзним центром і впритул не бачив України. Однак у випадках, коли тиск виборців не досягав критичної межі, комуністична більшість блокувала ініціативи опозиції. Зокрема, не були ухвалені постанови про символіку відроджуваної держави.

Протягом першої половини 1991 р. на розгляд депутатів Верховної Ради УРСР були представлені проекти нового союзного договору. Всупереч легенді про “змову біловезьких зубрів”, яка народилася пізніше, Радянський Союз фактично почав розвалюватися уже після прийняття союзними республіками декларацій про державний суверенітет, оскільки положення цих декларацій суперечили Договору 1922 р. Багатонаціональну державу продовжував об’єднувати союзний центр, але суб’єкти федерації підпорядковувалися йому тільки через те, що механізми реалізації декларацій про державний суверенітет ще не були відпрацьовані. Тому центр поспішав із прийняттям нового союзного договору.

Його проект був оприлюднений Верховною Радою СРСР ще у листопаді 1990 р. Союзні республіки проголошувалися суверенними державами, які мають всю повноту влади на своїй території. Але водночас проголошувалася зверхність законів Союзу над республіканськими, що перекреслювало зміст суверенітету республік. Повновладдя союзного центру визначалося щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності СРСР, а також щодо підписання міжнародних договорів, щодо розробки і здійснення зовнішньої, єдиної фінансової, кредитної та грошової політики тощо.

У Верховній Раді СРСР оформилася впливова депутатська фракція “Союз”, яка відстоювала унітарну сутність СРСР. “Союзники” запропонували провести референдум про долю СРСР, небезпідставно сподіваючись на те, що більшість населення висловиться за політично-економічну стабільність, а не за розвал наддержави. Питання було поставлене у навмисно ускладненій формі: “Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?” Зловживання формулами, які не мали юридичного змісту (“оновлена федерація”, “повною мірою”) було потрібне “союзникам”, аби залишити за собою свободу дій.

Четвертий з’їзд народних депутатів СРСР в грудні 1990 р. поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як “оновленої федерації рівноправних суверенних республік”, збереження історичного її найменування — “Союз Радянських Соціалістичних Республік”, а також проведення всенародного референдуму з питання про збереження єдності оновленої радянської федерації.

Президія Верховної Ради УРСР разом з більшістю Народної ради, скориставшись порадою Л. Кравчука, знайшли дотепний вихід із глухого кута, у який “союзники” загнали національні республіки: одночасно із проведенням загальнодержавного референдуму в Україні здійснювалося республіканське опитування, в ході якого виборцям пропонувалося відповісти на додаткове питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”

17 березня 1991 р. український народ відповів на обидва запитання — і загальносоюзного референдуму і республіканського опитування — позитивно, хоч питання ці були протилежними за змістом. Не вступаючи у пряму конфронтацію з Президентом та Верховною Радою СРСР, українські парламентарі заручилися таким чином народною підтримкою щодо вже прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Фракція “Союз” незабаром виступила з новою ініціативою: запровадити в країні надзвичайний стан. Необхідність протистояти центру знову об’єднала комуністичну більшість і опозицію у Верховній Раді УРСР. У травні 1991 р. парламент виступив із заявою “Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні”. У ній передбачалося посилити роботу по забезпеченню незалежної економічної політики й перераховувалися конкретні заходи у цьому напрямі: запровадження індексації доходів населення, переведення під юрисдикцію України союзної власності на українській території, впровадження паралельної грошової одиниці. Всі ці положення спиралися на Закон УРСР “Про економічну самостійність Української РСР” від 3 серпня 1990 р.

Від квітня 1991 р. М. Горбачов разом з лідерами дев’яти республік вів переговори про оновлення Союзу Суверенних Республік. Новий варіант союзного договору, який дістав назву “новоогарьовського”, не відрізнявся за своєю сутністю від попереднього. Під час його обговорення у Верховній Раді УРСР депутати вказували на його принципове розходження з положеннями Декларації про державний суверенітет і Закону про економічну самостійність України. 27 червня Верховна Рада відклала розгляд питання про схвалення проекту союзного договору до вересня.

“Новоогарьовський процес” стимулював спільні дії націонал-комуністів і демократичної опозиції у Верховній Раді УРСР в галузі державотворення.

Ще у жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР утворила конституційну комісію, перед якою було поставлене завдання розробити проект концепції Основного закону України. У травні 1991 р. з викладом цього проекту на третій сесії Верховної Ради виступив Л. Кравчук. Запропонований у проекті устрій суверенної української республіки принципово відрізнявся від радянського політичного устрою: перед-

бачався поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. У червні концепція нової Конституції України була затверджена парламентом.

5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила три закони, які започаткували докорінну трансформацію політичного устрою країни: “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”. Президент мав бути гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, повинен був очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення їх на провідні посади в органах державного управління.

Перетворення перебудови в революцію викликало поелементну трансформацію державної влади. Після вивільнення радянських органів влади від компартійного диктату (перший елемент трансформації), відбулися вільні вибори у законодавчі органи СРСР і союзних республік, а також у місцеві органи влади (другий елемент трансформації). У західних областях України, які мали специфічне історичне минуле, ці вибори привели до появи місцевої влади, яку можна визначити лише за допомогою такої мовної фігури, як оксюморон, тобто словосполученням, що поєднує протилежні за значенням терміни: антикомуністична радянська влада. Словотвір “компартійно-радянська влада” перестав відображати суть тогочасної влади. Антикомуністична радянська влада, будучи спрямованою проти комуністів, зберігала, однак, усі вади класичної радянської влади, передусім її диктаторський (в мініатюрі) характер.

Вільні вибори 1990 р. сформували нетрадиційний склад депутатів у вищому законодавчому органі УРСР. Серед депутатів-комуністів виявилася значна і постійно зростаюча кількість таких, які у державотворчих питаннях, за переконаннями або ситуаційно, були “суверенітетниками”. У парламенті сформувалась також опозиційна меншість, яка частково складалася з комуністів або колишніх комуністів.

На відміну від “суверен-комуністів”, які прагнули звільнитися від диктату союзного центру, але не задумувалися над тим, що суверенізація України органічно поєднана зі зміною всієї системи влади, опозиція мала досить чітку програму дій. Для неї трансформація влади в демократичному напрямі була природним поверненням з глухого комуністичного кута на магістральну дорогу історичного прогресу. При цьому опозиція апелювала не тільки до абстракцій правової науки, але й до історичного досвіду українських національно-патріо-

тичних сил, які програли у війні з більшовиками та іншими ворогами українського народу під час національної революції 1917 — 1920 рр.

Встановлення президентського поста було третім елементом трансформації державної влади. Можливо, навіть не усвідомлюючи наслідків своїх дій (згадаємо нескінченні конфлікти президентської влади з переважно лівим парламентом), комуністична більшість Верховної Ради УРСР зважилася на демонтаж радянської влади. Логіка революційних подій змушувала “суверен-комуністів” переосмислювати історичне минуле. Щоб утвердитися в намірі звільнитися від диктату союзного центру, населення України повинне було познайомитися з кривавими “білими плямами” історії радянського періоду і з державотворчим досвідом того покоління, яке будувало українські демократичні республіки після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій.

16 липня 1991 р. у Києві відбулися урочисті збори, присвячені річниці проголошення Декларації про державний суверенітет. Голова Верховної Ради Л. Кравчук у своїй промові відзначив, що “важливими, складними сторінками у національно-державному творенні на Україні стали Українська народна республіка і Західноукраїнська народна республіка”⁵.

Згадка про українські народні республіки була ніби побіжною і випадковою. Наводячи їх офіційні назви у тексті промови, Л. Кравчук не вживав великих літер у словах “народна” і “республіка”, як того вимагали правила орфографії, хоч писав назву іншої державної конструкції цілком урочисто: Союз Суверенних Республік. Незрозумілим був вираз “складні сторінки”, але сама згадка про УНР і ЗУНР багато по що свідчила: комуністична більшість у Верховній Раді вже приміряла на себе антирадянські шати.

Спостережливий кореспондент московської газети “Известия” у репортажі з місця події звернув увагу на те, що на урочистих зборах з нагоди річниці проголошення Декларації про державний суверенітет, які мали характер державного заходу, був відсутній прапор УРСР. Зате, зауважив він, у залі “панував величезний семиметровий синьо-жовтий національний прапор”.

Події 19—23 серпня 1991 р. багатьма публіцистами розглядаються як ключові в історії появи в Східній Європі 15-ти незалежних держав за числом республік колишнього Радянського Союзу. Не применшуючи значення невеликого путчу керівників союзних силових структур у розпаді радянської імперії, слід підкреслити, що і сам путч, і його провал, і пов’язані з цим події були лише одним з можливих сценаріїв (тим, що реалізувався) невідворотного розвалу СРСР. “Соціалістичний табір” в Європі розвалився у 1989 р. не в один день, як це сталося згодом із Радянським Союзом, тому що цей — зовнішній “табір” — на відміну від “внутрішнього” складався з незалежних, тобто

не підпорядкованих єдиному центру, держав. Проте він все ж таки розвалився, оскільки зникало силове поле, яке підтримувало його існування. А зовнішній і внутрішній “табори” мали одне й те ж силове поле — КППС.

Після проголошення Акта незалежності України в другій половині дня 24 серпня парламент діяв швидко і рішуче. Аналіз послідовності його дій надає можливість зробити цікаві висновки. Виникла ситуація “революції в революції”, коли найважливіші дії здійснювалися у першу чергу. При цьому Верховна Рада України, як і раніше, фактично перебувала в руках у комуністів. Народна рада могла вносити будь-які пропозиції, але прийняти чи не прийняти їх залежало саме від депутатів комуністичної більшості.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради України XII скликання проголосувала за департизацію державних органів, установ і організацій, а також армії та правоохоронних органів. Було ухвалено закон про надання додаткових повноважень голові Верховної Ради України. Визнавалося за необхідне створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

25 серпня президія Верховної Ради, в якій більшість теж складала комуністи, прийняла указ про націоналізацію власності КПУ і КППС на території України.

26 серпня президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності КПУ, взяття під охорону службових приміщень компартійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. Була прийнята постанова про утворення комісії для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади та управління у зв'язку із спробою державного перевороту. Президія Верховної Ради визнала державну незалежність Литви, Латвії та Естонії.

28 серпня розпочалася робоча зустріч державних делегацій Росії та України, на якій обговорювалися проблеми українсько-російських відносин.

30 серпня було ухвалено укази президії Верховної Ради України “Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави” і “Про заборону діяльності Компартії України”. Відбулася зустріч голови Верховної Ради з генеральними консулами іноземних держав у Києві.

Навіть простий перелік цих парламентських дій переконує, що першочерговим завданням президії Верховної Ради та позачергової сесії парламенту в ці доленосні для України дні була нейтралізація

можливих антиукраїнських дій керівництва Компартії України, яка налічувала тоді 2 732,4 тис. членів⁶. Під час путчу секретаріат ЦК КПУ розіслав в обласні комітети лист, в якому солідаризувався із заколотниками і заявив: “Будь-які дії, спрямовані на підрих Союзу, порушення радянських законів, прояви регіонального егоїзму, мають бути зупинені”⁷.

Усі пам’ятали про саперні лопатки та “черемуху”, за допомогою яких спецназівці зупиняли “прояви регіонального егоїзму” в Литві та в Грузії. Лист секретаріату ЦК КПУ недвозначно вказував на те, кому служить Компартія України. В очах мільйонів громадян України, у тому числі й самих членів КПУ, ця партія перетворилася на “п’яту колону”. Рішення пленуму ЦК КПУ 26 серпня про “повну самостійність Компартії України” безнадійно запізнилося.

Радянській номенклатурі було не вигідно залишатися в партії, яка втратила державний статус і тому перестала приносити їй дивіденди. Більшість компартійної номенклатури уже пересіла в керівні крісла в оновлених владних структурах — до Верховної Ради включно, і тому легко відцуралася від тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в партійних комітетах.

Коли 24 серпня Верховна Рада зібралася на надзвичайну сесію, представники від демонстрантів внесли у приміщення парламенту синьо-жовтий стяг як символ розриву з союзним центром. А над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного замайорів синьо-жовтий прапор 4 вересня. Таким був початок відмови держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Номенклатура важко сприймала необхідність перетворення національної символіки на державну. Причини були суто психологічного характеру: йшлося про символіку УНР, тобто держави, негативне ставлення до якої прищеплювалося майбутнім комуністам з дитинства. Тільки у середині січня 1992 р. президія Верховної Ради зважилася видати указ “Про Державний Гімн України”, згідно з яким Державним Гімном стала музична редакція національного гімну, автором якого був композитор М. Вербицький. Питання про текст тоді залишили відкритим. У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний Прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий Державний Герб України. У постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного Герба України.

Після 24 серпня 1991 р. найбільш потрібним для створюваної державності було встановлення контролю над усіма об’єктами загальносоюзного підпорядкування на території України. Серед керівників загальносоюзних структур далеко не всі були задоволені перспективами, що їх чекали в новій державі. Але й ті керівники, які намага-

лися орієнтуватися на загальносоюзний центр, не могли визначитися, хто ж саме має ними керувати, бо у Москві відбувалася боротьба за владу двох президентів різного ступеня легітимності, один з яких був обраний З'їздом народних депутатів СРСР, інший — населенням Російської Федерації.

Ця ситуація невизначеності довго тривати не могла. Рано чи пізно в Москві повинна була знову утвердитися єдина централізована влада, яка негайно почала б підпорядковувати собі усі загальносоюзні структури на територіях союзних республік. У такому випадку декларації про незалежність залишилися б на папері.

У вирішенні питання з загальносоюзними об'єктами на території України українська радянська номенклатура виявилася на висоті. Вона скористалася могутнім піднесенням національного руху, яке було природним реагуванням на контрреволюційний путч, і явочним порядком почала перепідпорядковувати собі колективи союзних структур.

У центрі уваги керівників парламенту, який за Декларацією про державний суверенітет був єдиним легітимним органом влади на території України, були також силові структури, передусім дислоковані в Україні війська Радянської армії. На час проголошення незалежності у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському і Одеському), налічувалося 780 тис. осіб. Це означало, що за чисельністю військ Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну. У республіці розміщувалося одинадцять армій — чотири повітряних, три загальновійськових, дві танкових, ракетна і протиповітряної оборони. Така насиченість військами впливала з радянської воєнної доктрини, яка враховувала стратегічне положення України в центрі Європи. Вважалося, що на випадок початку війни розміщені в республіці армії повинні зламати оборону НАТО і за два тижні вийти на атлантичне узбережжя Франції⁸.

29 серпня відбулася робоча зустріч голови Верховної Ради Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Воєначальники були поінформовані про особливості поточного моменту і перспективи військового будівництва в Україні. На них, як і на їхніх підлеглих в Україні, не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві. Вони зважували також і на те, що міністр оборони СРСР брав безпосередню участь у заколоті, але не був підтриманий своїми підлеглими. Тому заклик Л. Кравчука до співробітництва з Верховною Радою воєначальники, за винятком керівника Чорноморського флоту, сприйняли позитивно.

3 вересня першим міністром оборони України було призначено генерала К. Морозова. Міністр почав формувати нове в урядовій

структурі України міністерство, налагоджувати зв'язки з військовими гарнізонами.

Верховна Рада ще 24 серпня прийняла постанову про негайні дії по створенню умов, які б унеможливили повторення військового перевороту. У ній йшлося про створення управлінських і силових структур, безпосередньо підпорядкованих парламенту. 20 вересня було ухвалено постанову Верховної Ради “Про створення Служби національної безпеки України”, а 4 листопада — закони “Про Національну гвардію України”, “Про державний кордон України”, “Про Прикордонні війська України”.

Серед інших документів, прийнятих після проголошення незалежності України, слід виділити постанову президії Верховної Ради від 9 вересня, якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започатковувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився Закон України “Про громадянство України”, в якому не було передбачено інституту подвійного громадянства, а це означало, що парламент зробив ще один важливий крок до виходу України зі складу Радянського Союзу.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради про саморозпуск, зовсім не означали, що діяльність комуністів у політичному житті припиняється. Вони залишалися на своїх посадах, хоча й діяли без централізованого керівництва, відповідно до того, як хто розумів ситуацію.

За вересень, жовтень і листопад міністерство юстиції зареєструвало дві громадсько-політичні організації — Конгрес ділових кіл та Спілку офіцерів, і три партії — Ліберальну, Християнсько-демократичну і Соціалістичну.

26 жовтня 1991 р. ті, хто хотів відродити партію комуністів, організували у Києві установчий з'їзд. Оскільки діяльність КПУ було заборонено, партію назвали Соціалістичною. Головою політради СПУ став О. Мороз. СПУ закликала своїх прихильників проголосувати за незалежність України на референдумі 1 грудня.

1 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у вітчизняну історію. Цього дня відбулися референдум і вибори першого Президента України.

У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”. Право брати участь у референдумі й виборах президента мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 % від загальної кількості включених до списків. На питання бюлетеню відповіли “Так, підтверджую” 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 %. Позитивну відповідь дали виборці в усіх без винятку областях України.

У голосуванні по виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. громадян. За Л. Кравчука проголосували майже 62 % громадян.

Підтвердження Акта незалежності України величезною більшістю населення республіки створило якісно нову політичну ситуацію в Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму відбулася зустріч керівників України, Білорусі та Росії в Біловезькій пущі. На ній було заявлено, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення ним виконання функцій Президента СРСР.

Розпад Радянського Союзу, як і поразка прорадянських режимів у країнах Центрально-Східної Європи, були історично невідворотними явищами. Хоч ці події і не збігаються у часі, типологічно вони однорідні. Причина їх та сама: ослаблення силового поля, яке тримало народи у стагнації та покорі. Народи Центральної і Східної Європи, у тому числі російський, після краху комунізму дістали можливість жити своїм життям.

Революції в країнах “соціалістичного табору” були цілком однакові за своєю суттю, хоч різні за формою — від “оксамитових” до кривавих. У республіках Радянського Союзу революційні події теж розгорталися по-різному.

Українська революція відбувалася мирним шляхом. І українці, і росіяни, які разом становили переважну більшість у багатонаціональному українському суспільстві, висловилися на референдумі практично однаково — за незалежну Україну. Люди сподівалися, що найближче майбутнє принесе краще життя. Результати референдуму “запрограмували” мирний розвиток подій в розбурханому суспільстві. Кожний громадянин республіки пересвідчився у тому, що незалежність є консолідованою волею переважної більшості співгромадян, а не результатом чиїхось політичних комбінацій.

Результати голосування 1 грудня 1991 р. дали змогу з'ясувати характер Української революції: вона була не тільки національною (що підкреслюють і її захисники, і противники), але й соціальною.

У революціях, які спричинили розвал Радянського Союзу і знищили прокомуністичні режими в європейських країнах “соціалістичного табору”, була одна спільна риса — вони були не продовженням внутрішнього поступу країн, в яких відбулися, а початком переходу до засвоєння чужого досвіду і відродження власних історичних традицій.

Усі попередні відомі людству революції, за винятком російських 1905—1907 і 1917—1918 рр., розчищали дорогу прогресивним соціальним і економічним силам, уже народженим у суспільстві. Революції в посткомуністичних країнах були поворотом з тупика на стовпovu дорогу суспільного прогресу. Спочатку треба було знищити штучну виробничо-владну конструкцію, яка не давала змоги цим країнам увійти в нову, постіндустріальну епоху, лише потім ставало можливим творення демократичної держави, громадянського суспільства, соціально орієнтованої ринкової економіки. Ця особливість системної трансформації посткомуністичних країн визначалася самою природою комуністичного ладу, який поневолював людину, обмежуючи можливості її особистісного розвитку.

Революційні події 1989—1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, значно спокійніше, ніж в інших республіках Радянського Союзу. Однак процеси державотворення і входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважної більшості посткомуністичних країн.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3—4.

² Новітня історія України (1900 — 2000). — К., 2000. — С. 511.

³ *Гарань О. В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993- . — С. 114, 126.

⁴ *Литвин В.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 223.

⁵ *Гарань О. В.* Убити дракона. — С. 184.

⁶ *Литвин В.* Політична арена України. — С. 223.

⁷ Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета. — Донецк, 1992. — С. 9.

⁸ *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991 — 2000). — К., 2000. — С. 106.